

Розвиток культурно-освітньої сфери Поділля: сторінки історії

УДК 94(477.43-37)“14/17”:37.011

В.С.Прокопчук

Дунаєвеччина: освітня домінанта XV–XVIII ст.

У статті на основі аналізу виявлених фактів досліджується процес виникнення і функціонування навчальних закладів на території, що нині входить до Дунаєвечького району на Хмельниччині, у період з XV (входження краю до складу Речі Посполитої) до XVIII ст. (його приєднання до Російської імперії).

На прикладі родини Смотрицьких показано, що однією з найдавніших форм передачі знань і досвіду було сімейне виховання та навчання. Герасим, син дяка Данила Смотрицького, початкову освіту здобув удома, його першоучителем був батько. Поглиблені в Кам'янецькій школі й постійно поповнювані шляхом самоосвіти знання дали йому можливість очолити Острозьку слов'яно-греко-латинську академію, гурток учених, здійснити переклад і видання “Біблії”, стати на захист української школи, православ'я, обороняти інтереси українства силою художнього і публіцистичного слова. Він і його син Мелетій справляли вплив на освітній процес не тільки на Поділлі, Волині, а й в Україні.

Доведено, що у вказаний період на Дунаєвеччині, як і Поділлі та всій Правобережній Україні, домінувала польська школа й католицьке виховання, де-факто підтримувані польською владою та поміщиками – польськими магнатами і шляхтою. Школи діяли при католицьких монастирях у Смотричі, Дунаївцях, Маліївцях. Мовою навчання була польська, а представники католицьких орденів василіан, капуцинів та інших впливали на світлогляд подолля, сприяли колонізації й окатоличенню місцевого населення. Едукаційна комісія, створена в Речі Посполитій, у ході реформ заборонила діяльність руських шкіл та російської мови навіть у школах, що подекуди діяли при уніатських церквах.

Ключові слова: Річ Посполита, Поділля, Дунаєвеччина, освіта, школа, колонізація, окатоличення, кляштори, костели.

Деякі факти з історії освіти на Дунаєвеччині вказаного періоду наводились і трактувалися в працях С.О.Сірополка, І.В.Сесака, В.С.Прокопчука, О.Г.Онищука та ін. [9, 14-16, 17-18, 21].

Мета цієї статті – піддати системному аналізу виявлені факти, показати роль і місце шкільництва на Дунаєвеччині, вихідців із краю Данила, Герасима і Мелетія Смотрицьких в освітньому процесі на Поділлі, Волині та Україні.

Кожне суспільство дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління, що йде йому на зміну. Ці слова належать одному з чільних істориків освіти України С.О.Сірополку і досить чітко відображують суть одного з важливих законів людського буття [21, с. 27]. Адже суспільство з давніх-давен дбало про те, аби передати наступникам добути життєвою практикою знання і досвід. Ці функції брала на себе родина, формуючи в дитини необхідні уміння і навички, фізичну витривалість і спритність, уміння володіти зброєю, без чого не можливо було вижити.

У культурі будь-якого народу, у тому числі й українського, не має галузі, яка в своєму розвитку не спиралась би на віковічні традиції. Водночас вона збагачувалася і збагачується досвідом інших народів, у першу чергу – ближчих сусідів. Так сталося і з слов'янськими племенами, об'єднаними навколо Києва в державу, яку прийнято називати Київською Руссю. Із запровадженням князем Володимиром 988 року християнства на нашій землі поширились культурні надбання Візантії, а згодом й інших народів південної і західної Європи.

Саме тоді, наприкінці X ст., виникли школи. Їх поява обумовлена як державними, так і церковними потребами. Тому князі та ієрархи християнської церкви наполегливо дбали про підготовку грамотних людей із числа “нарочитої молоді” – дітей знатних сімей. Великий князь Володимир добре розумів, що без навчання молоді не можливо успішно вирішувати державні проблеми ні на внутрішньому, ні на зовнішньому обширах. “Повість минулих літ” у переказі Віктора Близнаця крізь тисячолітню часову відстань донесла до нас документальне підтвердження внеску князя Володимира в створення навчальних закладів у Київській Русі. *“І в інших городах почали ставити церкви і приводити людей на хрещення з усіх містечок і сіл, – фіксує літопис. – Посилав князь збирати у кращих людей дітей і відавати їх у книжну науку. Матері ж тих дітей плакали за ними, як за мертвими. Тим самим збулось на Русі пророцтво: “Древне і ветхе минуло, тепер настає все нове”. І просвітився Володимир сам, і сини його, і земля його”* [11, с. 78-79].

Батькову справу на вищий рівень підняв син Ярослав спочатку у Новгороді, де починав князувати, а згодом у Києві, ставши великим князем – главою давньоруської держави. Як і Володимир Великий Ярослав Мудрий *“і в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учити людей”* [11, с. 107]. Книжну освіту в Києві у першу чергу давали при князівському дворі, у Софії Київській, Печерському та Видубецькому монастирях. Звернемось знову до першоджерел. *“Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі, – говорить літописець. – І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості”* [11, с. 107].

У бібліотеці в Софії Київській було чимало книг – близько 950. На той час вражала вона і кількістю, і змістом, що засвідчує одна із перших на Русі бібліографічних праць “Богословица от словес” – список “істинних” і “хибних” книг, складений Григорієм Богословом для сина Ярослава княжича Святослава. Бібліотеку примножували на тільки прийшли, а й підготовлені в київських школах перекладачі та скорописці.

Шкільна освіта ширилася в інші міста. Маємо літописні свідчення, що і жінки в Київській Русі мали доступ до освіти, у першу чергу – князівські дочки, які ставали дружинами європейських монархів і мали гідно представляти не тільки княжий двір, а й державу. Анна Ярославівна привезла до Франції Євангеліє та деякі інші книги, виготовлені в Києві. У першу чергу – для задоволення власних духовних потреб. За даними історика В. Татищева, дочка Всеволода Ярославича в Андріївському монастирі 1086 року заснувала школу для дівчат [10]. Згодом жіночі школи з’явилися і в інших містах.

Оскільки в розвитку освіти була зацікавлена церква, яка в язичницькій державі відвойовувала духовний простір шляхом поширення християнської ідеології, тому при церквах і монастирях школи створювались у першу чергу. Деякі історики вважають, що на Русі функціонували школи трьох типів.

Діяли школи владичі. На Русі перед монголо-татарською навалою було 15 єпархій. У цих школах, де готували церковних ієрархів, концентрувались найбільші книжкові збірки, працювали найкращі учителі-дидакаси з болгарів та греків, які володіли слов’янською мовою.

У монастирях працювали школи закритого типу, розраховані виключно на іноків. Однак згодом вони були відкриті для юнаків навколишніх населених пунктів. А монастирів у той час було не мало. Тільки в Києві діяло 14.

Найбільш поширеним типом навчальних закладів були церковні школи. Вони давали християнські знання, уміння читати і писати, виховували молодь у релігійному дусі. З цих шкіл виходили священники, дякони, церковні читці і хористи.

Науковці робили спроби визначити кількість шкіл і учнів на Русі. Польський історик освіти О.Венезура у праці “Skolnictwo w starej Rusi” стверджував, що в Київській Русі напередодні ординської навали діяло не менше 200 шкіл, а в них навчалось одночасно 1000 учнів. Його розрахунки зводились до наступного: на Русі було 100 міст, у кожному – по дві школи, а в школі – 5 учнів [21, с. 36-37].

Досі не має єдності в оцінці стану освіти в Київській Русі. Одні, часто з патріотичних спонукань, оцінюють її як високу, чітко організовану, багату змістом. Мовляв, діяли школи при кожній парафії, дітей вчили читати, писати й співати, їм давали елементарні знання з математики, географії, історії, природознавства тощо. Інші твердять, що освіта носила приватний характер і особливого державного чи церковного регулювання не знала.

Як відомо, істина завжди посередині. Тому чимало дослідників історії освіти, не приєднуючись до перших та не погоджуючись повністю з їх опо-

нентами, стверджують, що школи на Русі діяли, особливого розвитку освіта зазнала з введенням християнства, запровадженням слов'янської писемності. Була й домашня освіта – юнаків і дівчат знатних сімей готували до життя наймані вчителі-дидакаси. Власне, освіта в Київській Русі була на початковій стадії розвитку.

Території, що прилягали до річок Смотрич, Тернава, Студениця, Ушиця, а власне – нинішньої Дунаєвеччини, у давнину населяли племена уличів і тиверців. Спочатку вони чинили опір підпорядкуванню цих земель Києву, однак згодом стали союзниками київських князів. А далі під тиском обставин влились до складу того державного об'єднання, розділяючи з ним спільну долю. Ймовірно, тут відбувалися аналогічні духовні й освітні процеси. Однак згадок про них літописи до нас не донесли.

Князівські чвари, вторгнення монголо-татарських орд згубно вплинули на розвиток освіти в Україні. У вогні гинули церкви – осередки духовності, освіти і культури, бібліотеки, школи. Зокрема в Києві була зруйнована Десятинна церква, яка за Володимира Великого була одним із центрів шкільництва.

На Поділлі, як і на інших окупованих територіях Русі, був проведений перепис населення, край поділений на податкові округи, які очолювали представники місцевої знаті. Отамани правили краєм, збирали податки і передавали баскакам. До нас не дійшло не те що документів, а й жодних згадок про навчання в ту добу. Головним осередком освіти і виховання в той час була сім'я, зводилося воно до передачі досвіду оптимального ведення господарства – землеробства, скотарства, полювання, рибальства, ремесла, формування моральної людини.

З приєднанням Поділля до Литовської держави після Синьоводської переможної битви литовсько-руських загонів Ольгерда над військами татарських князів Котлобуги, Хачибєя і Дмитра життя почало мінятися на краще, у тому числі і в галузі освіти та духовного життя взагалі. Коріатовичі – племінники великого Литовського князя Ольгерда, яким той передав Поділля у правління, намагалися умурувати міста і містечка – осередки опору татарам, налагодити господарське життя. У Смотричі, який з 1362 по 1385 рік був військово-політичним, господарським і духовним центром Поділля, відбудували замок, оборонні мури, надали вагому підтримку домініканському монастирю Святої Богородиці [20, с. 11-12]. У Грамоті, яку 1375 року князь і господар Подільської землі Олександр Коріатович надав домініканкам різні привілеї, водночас оговорив: "...Коли всі земляне имуть давати дань од татары, то серебро имеют також тии люди (монахи – В.П.) дати". На монахів також покладався обов'язок "твердити город Смотрич" – зміцнювати оборонні споруди [16, с. 236].

Саме в цей час, з другої половини XIV ст., Поділля стало об'єктом посиленої уваги Ватикану. Папа римський 1375 року видав буллу про створення католицької єпископії з центром у Кам'янці-Подільському [7, с. 298]. Автор "Очерка известий Подольской земле до 1434 года" Никандр Васильович Молчановський у примітці на сторінці 341 – їй наводить твердження польського історика

Каспера Нісецького з його праці “Корона Польська”, що вже при королі Людовикові, а це 1370–1382 рр., Кам’янецька католицька дієцезія поділялася на 4 деканати – Сатанівський, Дунаєвський, Меджибізький і Язловецький, що засвідчує наявність у краї мережі монастирів та костьолів і, ймовірно, осередків освіти при них як у Смотричі, так і в Дунаївцях.

На той час Поділля стає об’єктом експансії різних католицьких місіонерських орденів – домінікан, францисканців, тринітаріїв, єзуїтів, зростає мережа костьолів і кляшторів. Якщо в XV ст. у краї було 6 костьолів, у XVI – 7, то в XVII – вже 14 [7, с. 17]. Засилля католицизму викликало протестний рух у Європі, який знайшов прихильників і на Поділлі. Свої ідеї протестанти поширювали через освітні заклади, засновані ними.

З 1595 по 1611 рік у с.Панівці неподалік Кам’яця-Подільського діяла школа “кальвинская низшая и высшая или академия, и одновременно почти, с 1601 по 1611 г. – типография польская. Это устроил реформатор Иван Потоцкий”. Цю інформацію подає Ю.Й.Сіцинський у 9-му випуску “Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета” в описі с.Панівці. Друкарня, яку очолював Лаврентій (Вавржинець) Малахович, встигла видати сім книг релігійно-філософського змісту. Поруч з приміщенням школи була кальвіністська каплиця, в якій 1611 року був похований у склепі власник маєтку [13, с. 341]. Його наступники досить скоро згорнули діяльність кальвіністів, закрили школу і друкарню, а каплицю перетворили в католицьку.

Інша течія протестантського руху – соціанство – знайшла прихильників у м.Хмільнику в особі знатних поляків. Важливу роль у поширенні їх ідей відіграла школа, в якій працювали Християн Франкен, Юрій Шаман, Войцех із Каліша, Ян Фолькелій, Криштоф Осторог та ін. [13, с. 505].

Вже на ранній стадії протистояння католицької і православної церков, яке особливо загострилося після приєднання 1434 року Поділля до Польщі, підписання 1569 року Люблінської угоди, а 1596-го – Брестської унії, посилилася боротьба двох гілок християнства. У рукописному збірнику, що зберігається нині у відділі рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, є автограф упорядника: “Писав дяк Данило в граді Смотричі” [8]. Серед переписаних його рукою творів є праці протестантів, зокрема – Яна Гуса. Хто ж він бунтівний дяк Данило? У XVI–XVII ст. у це поняття вкладався широкий зміст: дяк – і грамастик (вчена людина), і церковний служитель, і дитинаучитель. Саме він міг бути учителем школи при православної Миколаївській дерев’яній церкві, що стояла на захід від замкового костьолу.

Грунтовну початкову освіту від батька отримав Герасим, яку згодом поглибив, на думку доктора педагогічних наук, професора С.Д.Бабишена, у Кам’янецькій школі – освітньому закладі підвищеного типу, де окрім звичних предметів вивчалися граматика, риторика, філософія. З цього освітнього фундаменту завдяки наступній наполегливій самоосвітній роботі піднявся Кам’янецький міський писар, який обіймав посаду “за трьох старост” [15, с. 8]. Його інтелект, організаторські здібності привернули увагу видатного просвітника,

палкого поборника православ'я, української освіти, книгодрукування князя Костянтина Василя Острозького. І він на взаємовигідних умовах запросив Герасима до Острога й поклав на нього ректорування в новоствореній слов'яно-греко-латинській академії, переклад і видання тогочасною церковно-слов'янською мовою "Біблії". Туди переїхала й родина Смотрицьких. У пом'янику Межигірського монастиря згадуються деякі члени цієї великої родини: "Смотрицького мати" та "род іерея Стефана з Острога Смотрицького... Герасим, Данило, Антоній, Євфросинія, Марія, Меланія, Христина, Анастасія, Іоан, Марія" [8, с. 179].

Тут Герасим Смотрицький опинився в центрі боротьби за православ'я, розвиток і поширення освіти. Він став ректором академії й керівником гуртка вчених, до якого входили українці Василь Суразький, Дем'ян Наливайко – брат відомого ватажка повсталих козаків і селян Северина Наливайка, Тимофій Михайлович, поляк Ян Лятос, греки Никифір Кантакузин та Кирило Лукарис – після Герасима Смотрицького ректор, а згодом – константинопольський патріарх. Члени гуртка збирали тексти "Біблії", написані різними мовами, порівнювали, перекладали. Роботу координував Герасим Смотрицький, увів до видання нові розділи, перекладені з грецької та латинської мов, написав передмову, вичитував зверстані і друковані сторінки. Так 1581 року в Острозі побачила світ перша в Україні друкована "Біблія".

Він непримиренно боровся з будь-якими спробами католиків потискувати православну віру, написав кілька поетичних і прозових творів з помітною полемічною складовою, зокрема – "Ключ царства небесного" і "Календар римський новий". В останньому гнівно засудив календарну реформу, 1582 року запроваджену папою Григорієм XIII. Так званий григоріанський календар, поширений королем С.Багорієм на територію Речі Посполитої, куди входив і наш край, змістив рахунок днів у році на два тижні, чим викликав дисгармонію в суспільному житті: католики, відзначивши церковні свята, дрова рубають, а православні святкують Різдво чи Великдень. Подібні проблеми були помітні вже й тоді. Герасим з гіркою іронією писав: "Пан ему кажече у дни святые, богу ко чти и хвале ведле звычайю церковного давного належачие робите. Боится и бога, боится и пана, мусит большого опустити, а меншему служити... Панское теж свято придет, рад бы бедный убозтво свое работою подмог, боится пана, мусит лишити. А часом за теми бедами не только панского нового свята не памятает, але и своего старого забывает, в чем и богу и пану не прав бывает... Мусит нареканем, вздыханем и слезами часто беду свою нагорожати" [3, с. 77].

З родини Смотрицьких вийшло немало грамотних українців, які зробили свій внесок у розвиток освіти, культури. Старший син Герасима Стефан після закінчення Острозької академії був секретарем князя К.Острозького, священником замкової Успенської церкви.

Але найбільший слід у шкільництві, науці, літературі, церковному і громадському житті залишив Максим Герасимович (у чернецтві – Мелетій) Смот-

рицький. Грунтовні знання здобув він в Острозькій академії – навчальному закладі, що поєднував функції початкової, середньої з елементами вищої школи. Там викладався “курс семи наук” – граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Освіту продовжив у Віленській єзуїтській академії. Разом з сином князя Соломирецького Богданом, для якого був учителем у маєтку під Мінськом, слухав лекції у Лейпцизькому, Віттенберзькому і Нюрнберзькому університетах.

1608 року, повернувшись у Вільно, включився в національно-релігійну боротьбу, обравши зброєю літературну творчість. Він став автором багатьох творів. Найбільш відомі – “Тренос або Плач східної церкви” (1610), “Виправдання невинності”, “Оборона виправдання” (1621), “Спростування писань уциплливих” (1622), “Апология”, “Протестація” (1628), “Умовляння”, “Розправа або поквитання між “Апологією” і “Антидотумом” (1629) та інші.

Свої знання і педагогічні здібності реалізовував у наступні роки. Після заборони королем Сигізмундом III продавати і купувати “Тренос” і публічного спалення тиражу, побоюючись розправи, покинув Вільно, викладав в Острозі, був ректором Київської братської школи.

Його заслуга перед українською школою ще й в тому, що він написав і видав одну з кращих на той час граматику слов’янської мови. Її появу обумовили не тільки освітні потреби, а й міжконфесійна боротьба. У той час науку і освіту на Заході обслуговувала латинська мова, у Речі Посполитій – польська. В Україні і Білорусії подібні функції мала б виконувати церковно-слов’янська, точніше – слов’яно-руська. Але була вона у занедбаному стані: ніхто мову не вивчав і мало хто знав. Єзуїт Петро Скарга потішався: “За допомогою слов’янської мови ніколи ніхто вченим не стане. Власних правил і граматики мова не має і мати не може” [25, с. 56]. А мова, як відомо, – чи не найважливіша націєтворча складова. Враховуючи всі обставини, Мелетій Смотрицький, взявши за приклад граматики класичних мов, написав граматику слов’янської мови з присвятою: “Учителям шкіл”. У зверненні до них закликав сяяти в народі знання мови, правильної вимови і написання. Граматику поділив на чотири складові – орфографію, етимологію, синтаксис, просодію, давши сильну зброю в руки учителів, науковців, літераторів [1]. Вона виявилася настільки вдалою, що скоро завоювала популярність, 1648 і 1721 років перевидавалася в Росії, стала зразком для написання граматик інших слов’янських мов – болгарської, сербської і хорватської. Для багатьох сучасників, зокрема – Михайла Ломоносова, вона була “вратами учености”.

У цей час в освіті на Поділлі та й інших приєднаних до Речі Посполитої територіях України домінувала польська школа. І тому сприяли умови, що склалися. На початок XVII ст. Західне Поділля було повністю колонізоване польськими магнатами та шляхтою. Люстрація Кам’янецького староства зафіксувала наявність багатьох грошових та натуральних податків. Селяни давали поміщикам жито, овес, пшеницю, ячмінь, сіно, курей, гусей, індиків, яйця, пряжу, хміль, платили податок з овець, свиней, снопове, чопове, подимне,

данину медову, поволовшину та ін. Крім того селяни працювали на поміщика до чотирьох днів на тиждень. А з середини XVII ст. – “від неділі до неділі” [12, с. 88]. Ще одного важкого удару по православ'ю та українству завдала Брестська унія 1596 року. Тиск на православну віру і церкву, священнослужителів і вірян посилювався з кожним роком.

Заставляючи селян працювати у православні свята і звільняючи від панщини у римсько-католицькій, польські поміщики схилили їх до переходу в католицьку віру. Вони всіляко підривали авторитет православної церкви, висували на посади священників своїх дворових, простих неграмотних селян, заставляючи їх платити податки нарівні з іншими селянами. Крім того, побудовані церкви поміщиками часто передавали в оренду євреям, а ті накладали плату на кожне богослужіння, кожну потребу. 1647 року сейм постановив не допускати до парафії священника без згоди власника села чи старости королівських маєтків [12, с. 90]. Відомий факт, коли володар “Миньковецької держави” Ігнацій Сцибор Мархоцький після смерті священника сиворогівської церкви Різдва Пресвятої Богородиці Козацького закрити церкву і не допустив до села новоприбулого священника М.Подруцького. І лише на прохання селян “батько” Ігнацій Мархоцький змиловився, допустив священника до посади під його зобов'язання коритись поміщику, брати участь у язичницьких святах Церери тощо [22, с. 99]. Такі дії шляхти не стримувалися владою, оскільки уряд був зацікавлений в колонізації українських земель і розповсюдженні католицтва як консолідуючої сили.

Ще 1460 року король Казимир дозволив кам'янецькому єпископу брати десятину з багатьох населених пунктів, у тому числі з Дунаївців, Блищанівки. Це право на десятину підтверджували й наступні королі у 1498, 1501, 1555, 1583, 1720 і 1786 роках. Навіть після приєднання Поділля до Росії єпископ Мацкевич добився повернення католицької єпархії Мукарівського староства [19, с. 161].

За єпископа Мартина Білобрежського (очолював кафедру в 1569–1586 рр.) були відновлені домініканські кляштори в Кам'янці, Смотричі, костели в Смотричі і Тиврові. 1579 року в Смотричі почав функціонувати католицький навчальний заклад [2, с. 59].

Поширила на Поділля місіонерську діяльність низка католицьких орденів. Найбільш наступально діяв орден ієзуїтів, представників якого 1606 року запросив на Поділля кам'янецький єпископ Андрій Прохницький, дав садибу, на свої кошти облаштував костел. А подільська шляхта на своєму сеймику постановила передати ієзуїтам половину земельного збору Подільського воєводства, а також чималі земельні володіння. Досить швидко розгорнувши діяльність, вони почали засновувати католицькі навчальні заклади, залучаючи туди молодих подолян. 1610 року були відкриті колегіуми в Кам'янці, Бару, 1612 – у Вінниці, 1636 – у Шаргороді [12, с. 86].

У цих умовах змобілізувалися православні, відновлюючи чи й відкриваючи церковні братства, які ставали на захист православної віри, церкви і парафіян, що зазнавали утисків з боку католиків та уніатів. Вони підтримували церковні

приміщення в належному стані, засновували школи, шпиталі, притулки для нужденних.

Приклад показувало львівське Успенське братство, яке розгорнуло активну діяльність на основі статуту, 1 січня 1586 року затвердженого антіохійським патріархом під час його перебування у Львові. Статут дозволив відкрити школу і друкарню. Школа керувалася власним статутом “Порядок шкільний”, який регламентував життя школи, права та обов’язки дидакалів, учнів і батьків, окреслив вимоги до їх поведінки. 1604 року ректором цієї школи був обраний І.Борецький – вихованець Острозької академії, згодом ректор Київської братської школи, митрополит Київський. А серед педагогів були знані особистості Степан Зизаній, Лаврентій Зизаній, автор граматики слов’янської мови, Кирило Ставровецький. З цієї школи вийшло чимало церковних і громадських діячів, педагогів, учених, зокрема Сильвестр Косів, Ісайя Копинський, Памва Беринда, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Петро Могила та ін. [21, с. 72].

За прикладом Львівської Успенської братської постала низка братських шкіл по всій Україні. 1589 року заснувало школу в Києві братство Богоявленського монастиря. 1615 року вона перейшла на нове місце – садибу, подаровану Ганною Гулевичівною – Лозкою. У Київській братській школі, як уже згадувалося, деякий час ректорував Мелетій Смотрицький та Іов Борецький. 1632 року Богоявленська братська школа об’єдналася з Лаврською і на їх основі постала Києво-Могилянська колегія, а 1701-го – Києво-Могилянська академія. 1634 року колегія відкрила свій філіал у Вінниці [21, с. 90].

На Поділлі православні церковні братства діяли в Кам’янці: з 1589 року – Свято-Троїцьке, з 1606-го – при Іоанно-Предтечинській, 1672 – Покровській церквах [12, с. 98; 19, с. 117]. Церковні братства були в Шаргороді, Могилеві-Подільському та інших містах і містечках, відстоювали інтереси православних громад, поширювали знання.

По завершенні бойових дій, особливо після підписання 1667 року Андрусівського миру між Росією і Польщею, польські магнати та шляхта повернулись на Поділля й посилили економічний і релігійний тиск на місцеве населення. Відновлювалися католицькі монастирі і костели. 1708 року власник малішівських земель подільський земський суддя Вавржинець Пепловський відновив Малішівський монастир. Зруйнований в роки національно-визвольної боротьби 1648–1654 років він біля 60 років устояв розвалинах. Відбудований монастир поміщик передав василіанам. Настоятель монастиря Антоній Янишкевич з дозволу кам’янецького єпископа відкрив і утримував “латинську школу, де вивчали і німецьку мову” [4, с. 309]. Особливо активізувалося життя монастиря за ігумена Гавриїла Кунича (1735–1746). Після приєднання Правобережної України до Російської імперії монастирська церква була передана православній громаді, а 1810 року був закритий і монастир [9].

Маємо документальне свідчення про існування в Дунаївцях у XVIII ст. ще одного навчального закладу католицького спрямування. У середині XVIII ст. власник Дунаївців воевода Познанський і великий коронний гетьман Юзеф

Потоцький уфундував у місті кляштор ордена капучинів, який будувався протягом 1751–1790 рр. Спочатку син гетьмана Станіслав звів дерев'яну будівлю, а через 30 років після його смерті на цьому ж місці постав комплекс кам'яних монастирських споруд [24, с. 45]. У камеральному і топографічному описі Ушицького повіту за 1797 рік згадується в будинку кляштора “училище молодих монахів” та “бібліотека і потрібне місце для наук” [6, с. 128].

Засилля іезуїтів, їх агресивні дії щодо не католиків викликали протест європейської громадськості і привели до ліквідації ордену, здійсненої у відповідності з буллою папи Климента XIV 1773 року. Польський сейм прийняв рішення передати майно іезуїтів, що знаходилося на теренах Речі Посполитої, на потреби освіти, а для управління майном та справами народної освіти заснував Едукаційну комісію на чолі з віленським єпископом Гнатом Масальським. З діяльністю Комісії пов'язана низка освітніх перемін. 1783 року Едукаційна комісія запропонувала реформу освіти. Нею передбачався поділ Польщі на 10 шкільних округ, у тому числі Волинську з центром у Крем'янци та Українську з окружним містом Вінниця. У кожній окрузі мали бути окружні, підокружні та парафіяльні школи. Окружну шестикласну школу з семирічним терміном навчання очолював ректор, педагогічний персонал складала префект, шість учителів, проповідник та двоє викладачів іноземних мов. За даними звіту ревізора ксьондза Мушинського, 1789 року у Вінниці діяла окружна школа, що мала 6 учителів і 425 учнів [21, с. 111].

Округи ділилися на підокруги з підокружними школами. Їх персонал – проректор, троє учителів, проповідник та учителі іноземних мов. У складі Волинської округи 1789 року діяли підокружні школи в Кам'янці (6 учителів і 312 учнів), Шаргороді (василіанська) (4 учителі, 30 учнів) та Барська (василіанська) – 4 учителі, 350 учнів [21, с. 110].

Реформа передбачала функціонування парафіяльних шкіл: вищих – у містах і містечках та нижчих – у селах. У них учні мали отримувати елементарні знання і навички з арифметики, письма, читання, хліборобства, основ медицини та ветеринарії, необхідні для повсякденної практики. Такі школи з'явилися не раніше 1786 року, оскільки лише 1785 року був виданий перший підручник для учнів “Elementarz dla szkół parafialnych”, а 1787-го – підручник для учителів (“Pownosci nauczyciela”). Йосип Ролле в оповіданні “Hrabia Redux” твердить, що попри інші види діяльності, заклади та установи власник Миньковецького ключа маєтків Ігнацій Сцибор Мархоцький дбав і про облаштування “шкіл парафіяльних” [5, с. 411]. Можливо, вони якраз і були результатом реформ, запропонованих Едукаційною комісією. Правда, у звіті вказаного ревізора 1789 року згадуються на Поділлі лише дві парафіяльні школи в Браїлові та Немирові [21, с. 111].

Таких парафіяльних шкіл було мало. Та й бути багато не могло. По-перше, 1789 року Едукаційна комісія на українських землях, що перебували в складі Речі Посполитої, закрила “руські” школи, заборонила російську мову в інших, навіть – уніатських. Зрозуміло, що в таких умовах рідко хто з православних священиків відважувався відкривати школи при церквах. По-друге, 1793 року

третій поділ Польщі остаточно знівелював результати діяльності Едукаційної комісії, у тому числі й на території Поділля.

З інкорпорацією Правобережної України до складу Російської імперії почалися нові зміни в політичному, економічному, духовному, зокрема освітньому житті.

Список використаних джерел і літератури

1. Грамматики словенския правильное синтагма потщанием многогрешнаго мниха Мелетия Смотрицкого / упоряд. і автор дослідж. пам'ятки – В. В. Німчук. – Київ: Наук. думка, 1979. – 380 с. – Факсимільне вид. Граматики 1619 р.

2. Григоренко, О. П. З досвіду вивчення питань краєзнавчого характеру українсько-польських стосунків в курсі “Історія України” / О. П. Григоренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 57-59.

3. Грушевський, М. С. Історія української літератури. – Київ: Либідь, 1995. – Т. 5: Перше відродження (1580–1610). – С. 77-78.

4. Гульдман, В. К. Памятники старины в Подолии: матер. для составл. археолог. карты Под. губ. / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1901. – 402+LVII с.

5. Dr. Antoni J. (Rolle). Hrabia Redux / Dr. Antoni J. (Rolle) // Gawedy historyczne. – Krakow, 1966. – S. 389-451.

6. Дячок, В. В. Містечко Дунаївці в Топографічному і камеральному описі Летичівського повіту 1797 року / В. В. Дячок, О. Я. Дячок // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2013. – Вип. 5. – С. 123-131.

7. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька обл. / редкол. тому: Мехеда М. І. (голова), Галай Д. М. (відп. секр.) та ін. – Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 706 с.: іл.

8. Мицько, І. Промовляє рукописний збірник // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр. – Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2013. – Вип. 3. – С. 179.

9. Онишук, О. Г. З історії освіти Маліївць / Олександр Онишук // Дунаєвечий вісник. – 2008. – 23 жовт. (№81-82). – С. 6.

10. Писемність та освіта Київської Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oswita.ua/vuz/reports/culture/30370.

11. Повесть минулих літ: літопис / переказ Віктора Близнеця. – Київ: Веселка, 1982. – 226 с.: іл.

12. Подолия: ист. описание / издано П.Н. Батюшковым. – Санкт-Петербург: Типогр. Т-ва “Общественная польза”, 1891. – XXXI+264+98 с.: ил.

13. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Евфимия Сединского. – Біла Церква: О.Пшонківський, 2009. – XII+996 с. – 9-й випуск Трудов, 1901 р.

14. Прокопчук, В. С. Освіта на Дунаєвечині в період до 1917 року // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук.-краєзн. конф. – Київ: Рідний край, 1997. – С. 157-163.

15. Прокопчук, В. С. Я спасення шукав для народу (Мелетій Смотрицький в долі України) / Прокопчук В. С., Прокопчук Т. К.; наук. ред. О. М. Завальнюк. –

Кам'янець-Подільський: Мошак М. І., 2008. – 64 с.: іл.

16. Прокопчук, В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія / В. С. Прокопчук. – 2-ге вид., доповн. – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. – 312 с.

17. Сесак, І. В. Освіта на Поділлі: [монографія] / Сесак І. В., Мітін Г. Д.: у 2-х част. – Кам'янець-Подільський: К-ПДП, НВВ, 1996. – Ч. 1: Початкові школи Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. – 152 с.

18. Сесак, І. В. Освіта на Поділлі: [монографія] / Сесак І. В.: у 2-х част. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – Ч. 2: Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX ст. – 184 с.

19. Сецинский, Е. И. Город Каменец-Подольский: ист. описание / Е. Сецинский. – Киев: Типогр. С.В.Кульженко, 1895. – 248 с.: ил.

20. Сіцинський, Є. І. Смолитський замок / передмова та упорядк. А. М. Трембіцького. – Хмельницький, 2003. – 22 с.

21. Сірополко, С. О. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ: Наук. думка, 2001. – 912 с.

22. Солоцька, О. А. Роль Мархоцьких в історії Сиворіг // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр. – Київ: Дунаївці; Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, ІВВ, 2000. – Вип. 2. – С. 99.

23. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1895. – Вып. 7. – XXII, 611 с.

24. Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред.: Е. Сецинского, Н. Яворовского. – Каменец-Подольск: Типогр. Св.-Троицкого братства, 1911. – Вып. 11. – VI+418+105 с.: ил.

25. Яременко, П. К. Мелетій Смолитський. Життя і творчість / П. К. Яременко. – Київ: Наук. думка, 1986. – 160 с.

Viktor Prokopchuk

Dunayevchyna: educational dominant of XV–XVIII centuries

On the basis of analysis of the findings the article investigates the process of foundation and functioning of educational institutions in the territory that is included into Dunavitsi district in Khmelnytsky region, between the XV century (the time of its joining the Polish Commonwealth) to the XVIII century (the time of joining the Russian Empire).

For example, the Smotrytskys showed that one of the oldest forms of transmission of knowledge and experience were family education and training. Gerasim, the son of clergyman Daniel Smotrytsky, received primary education at home from father as his first teacher. The advanced knowledge gained in Kam'yanets school and constantly renewed in the process of self-education enabled him to lead the Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy and a circle of scholars, to translate and publish "The Bible", to defend the Ukrainian school, orthodoxy, to protect the interests of Ukrainians by the power of artistic and journalistic expression. He and his son Meletii made an impact on the educational

process not only in Volyn, but also in Ukraine.

It is proved that in the pointed period the Polish education and Catholic upbringing dominated in Dunayevchchyna, Podillia and the whole right bank Ukraine supported by the Polish authorities and landowners, the Polish magnates and gentry. Schools operated at Catholic monasteries in Smotrych, Dunaivtsi and Maliyivtsi. The language of instruction was Polish, and representatives of the Catholic Basilian, Capuchin and other orders affected the outlook of the Podolyans, contributed to polonization and the spread of the catholic faith among local people. Educational Commission, established in the Polish Commonwealth, in the course of reforms banned the activities of Russian schools and Russian language even in the schools that existed sometimes at Uniate churches.

Keywords: *the Polish Commonwealth, Podillia, Dunayevchchyna, education, school, Polonization, spread of catholic faith, Monastery, churches.*

В. С. Прокопчук

Дунаевеччина: образовательная доминанта XV–XVIII ст.

В статье на основе анализа выявленных фактов исследуется процесс возникновения и функционирования учебных заведений на территории, которая в настоящее время входит в состав Дунаевецкого района Хмельницкой области, в период с XV (вхождения края в состав Речи Посполитой) до XVIII ст. (его присоединения к Российской империи).

На примере семьи Смотрицких показано, что одной из самых давних форм передачи знаний и опыта было семейное воспитание и учеба. Герасим, сын дьяка Даниила Смотрицкого, получил домашнее начальное образование, его первоучителем был отец. Углубленные в Каменецкой школе и постоянно пополняемые путем самообразования знания дали ему возможность возглавить Острожскую словяно-греко-латинскую академию, кружок ученых, осуществить перевод и издание “Библии”, стать на защиту украинской школы, православия, оборонять интересы украинства силой художественного и публицистического слова. Он и его сын Мелетий оказывали влияние на образовательный процесс не только на Подолье, Волыни, но и всей Украине.

Доведено, что в указанный период на Дунаевеччине, как и Подолье и всей Правобережной Украине, доминировала польская школа и католическое воспитание, де-факто поддерживаемые польской властью и помещиками-польскими магнатами и шляхтой. Школы действовали при католических монастырях в Смотриче, Дунаевцах, Малиевцах. Языком учебы был польский. Представители католических орденов василиан, капуцинов и других влияли на мировоззрение подолян, способствовали полонизации и окатоличиванию местного населения. Эдукационная комиссия, созданная в Речи Посполитой, в ходе реформ запретила деятельность “русских” школ и использование “русского” языка даже в школах, которые кое-где действовали при униатских церквях.

Ключевые слова: *Речь Посполитая, Подолье, Дунаевеччина, образование, школа, полонизация, окатоличивание, кляшторы, костелы.*

Одержано 31 серпня 2016 року